

De European Social Survey: Geschiedenis, opzet en uitvoering

Harry B.G. Ganzeboom

De European Social Survey (ESS) is een tweejaarlijkse ondervraging onder de bevolkingen van nagenoeg alle Europese landen. De inhoud van de survey betreft een brede meting van het opinieklimaat, met sterke accenten op politicologische indicatoren, zoals vertrouwen in de overheid, politieke communicatie, sociale participatie en politieke participatie. Daarnaast is de ESS een rijke bron van gegevens over sociale structuur en demografie die vergelijkende analyses toelaat over bijvoorbeeld opleidingsverwerving, fertiliteit, arbeidsmarktprocessen en intergenerationele mobiliteit. De ESS is een ambitieuze onderneming die zich wil meten met de General Social Survey (GSS) in de Verenigde Staten. Door de intrinsiek grotere schaal (alle participerende landen leveren een steekproef van ten minste 1500 cases) en het intrinsiek vergelijkende perspectief van meer dan dertig betrokken landen zal de ESS uiteindelijk zelfs een aantrekkelijker databron worden dan de GSS, namelijk zodra het langjarig historisch perspectief tot meer ontwikkeling is gekomen.

In deze bijdrage geef ik een algemene inleiding in de ESS als project en het gebruik ervan als databron. Hoewel een belangrijk kenmerk van het project is dat de data voor iedereen gemakkelijk toegankelijk zijn en de structuur van het bestand tamelijk eenvoudig is, blijken er in de praktijk toch hier en daar haken en ogen aan het gebruik te zitten. Verder is het – zoals bij alle projecten – goed een onderscheid te maken tussen de ambities (die zijn bij de ESS zeer hoog gesteld) en wat daar in de praktijk van terecht komt. Bij het nalopen van de verschillende onderdelen stip ik bijzonderheden aan over de Nederlandse ESS waar dat geboden is.

Geschiedenis en achtergronden

De ESS is ontstaan op initiatief van een groep vooraanstaande survey-onderzoekers, die in de negentiger jaren de behoefte voelden om te komen tot een Europese survey, die zou kunnen functioneren als een centraal instrument voor maatschappijonderzoek en zich wat betreft kwaliteit zou kunnen meten met het best mogelijke onderzoek, zoals dat met name in de Verenigde Staten in de GSS gestalte krijgt. Een aantal belangrijke motieven bij de ontwikkeling van het ESS-initiatief kwam mede voort uit de betrokkenheid van enige van deze onderzoekers bij het International Social Survey Programme (ISSP), waarin sinds 1985 een aantal jaarlijkse nationale surveys (zoals de GSS in de VS, en in Europa de Duitse Allbus, de British Social Attitudes Survey en de in Nederland door het Sociaal en Cultureel Planbureau gehouden Studie Culturele Veranderingen) samenwerken. De ISSP bestaat uit een jaarlijkse module van zestig vragen die als *write-in questionnaire*

aan deze bestaande surveys wordt toegevoegd. Het voorbeeld van de ISSP is belangrijk geweest in zowel positieve als negatieve zin. Qua thematiek overlapt de ESS met de ISSP en kent de ESS ook een structuur met wisselmodulen die zich richten op *social attitudes*. Centrale ISSP thema's als 'vertrouwen in de overheid' en 'politieke interesse' komen ook in de ESS terug. Onderzoekers die primair geïnteresseerd zijn in sociale structuren en feitelijke gedragskeuzen (zoals de auteur van dit stuk), komen in geen van beide projecten volop aan hun trekken.

Ten aanzien van de ISSP heerste (en heerst) er veel onvrede aangaande de beperktheid van de inhoud en de wisselende kwaliteit van de gegevens. Deze twee kenmerken van de ISSP komen direct voort uit de organisatorische en financiële structuur van dat project, waarin men aanhaakt bij een lopend survey, het lokale budget beperkt is en er in het geheel geen fondsen op centraal niveau worden ingezet. De ESS is in contrast daarmee van blauwdruk ontworpen en de initiatiefgroep is succesrijk gebleken in het aanboren van zowel Europese als lokale fondsen om tot ruime financiering te komen. Geheel anders dan de ISSP is de ESS dan ook sterk centraal gecoördineerd: er is een staand team van experts (met ondersteunende staf) dat leiding geeft aan de inhoud en voortgang van het project.

Een ander gevolg van het negatieve ISSP voorbeeld is de dominante rol die surveymethodologen spelen en hebben gespeeld bij het opzetten en uitvoeren van de ESS. De ESS wil nieuwe standaarden voor adequate methodologie stellen en daarin ook een voorbeeld zijn voor andere nationale en internationale survey-onderzoeken. Datakwaliteit is het centrale trefwoord, en veel minder de inhoudelijke problematiek. Daarom komt de ESS met een veelheid van noviteiten en regels aangaande centrale processen van survey-organisatie, zoals vragenlijstontwerp, vertaling, steekproeftrekking, responsbevordering, data-archivering en datadiseminatie.

Organisatie en bestuur

Op internationaal niveau wordt de ESS getrokken door het Central Coordinating Team (CCT), onder directie van Sir Roger Jowell, City University of London, waar ook het hoofdkwartier gevestigd is. Het CCT kent daarnaast leden in zes vestigingsplaatsen die elk een omschreven onderdeel voor hun rekening nemen.

- GESIS (voorheen ZUMA) (Mannheim): vertalingen, steekproeftrekking,
- SCP (Den Haag): event recording,
- Universidad Pompeu Fabra (Barcelona): meetkwaliteit,
- Katholieke Universiteit Leuven: responsprocessen,
- NSD (Bergen-Noorwegen): data-archivering,
- Universiteit van Ljubljana: post-stratificatie.

In het CCT zijn vanaf het begin twee participanten uit Nederland betrokken geweest: Ineke Stoop van het Sociaal en Cultureel Planbureau en Willem Saris (van oorsprong Universiteit van Amsterdam, nu Universidad Pompeu Fabra, Barcelona).

Het internationaal bestuur van de ESS is georganiseerd in de Scientific Advisory Board (SAB) onder leiding van Max Kaase. De SAB is in weerwil van de naam niet zozeer een adviesraad, maar maakt strategische keuzes en neemt in feite een aantal eindbeslissingen. Zo is de SAB verantwoordelijk voor wijzigingen in de basisvragenlijsten en de keuze van de wisselmodulen. De SAB is samengesteld uit een vertegenwoordiger per deelnemend land, die wordt afgevaardigd door de financierende instelling. Voor Nederland was tot en met 2009 Jacques Thomassen (Universiteit Twente, voorzitter van de stuurgroep ESS-NL)¹ lid van de SAB.

De financiering van de ESS op internationaal niveau is voor de eerste vier ronden verkregen uit centrale Europese fondsen, waaronder de European Science Foundation. Daarnaast leveren de instellingen waaraan de leden van het CCT verbonden zijn een bijdrage. Op nationaal niveau wordt de ESS gefinancierd uit lokale fondsen. In Nederland is het leeuwendeel van de financiering van het project voortgekomen uit NWO MAGW, met bijdragen van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Vanaf 2010 (tot en met 2016) wordt het project gefinancierd door nationale fondsen die beschikbaar zijn gesteld ten behoeve van de European Strategic Fund for Research Infrastructures (ESFRI). Hierdoor is in ons land de continuïteit voor de komende vier ronden zeker gesteld.

Voor de uitvoering wordt een nationaal coördinator aangewezen. In Nederland was dit voor de eerste twee ronden de Radboud Universiteit (Peer Scheepers, Rob Eisinga), ronde 3 en 4 zijn onder het coördinatorschap van de Vrije Universiteit Amsterdam (Harry Ganzeboom) uitgevoerd. Ronde 5 en 6 zullen gecoördineerd worden door de Universiteit Twente (Kees Aarts). Tot de taken van de nationaal coördinator behoren onder meer vertaling van de vragenlijsten, het aansturen van de veldwerkorganisatie en de oplevering van de gegevens. Het veldwerk is voor alle vier tot op heden gehouden ronden in handen gegeven aan GfK-Dongen. De nationaal coördinator is ook verantwoordelijk voor disseminatie-activiteiten zoals de jaarlijkse ESS-workshops, die in samenwerking met DANS worden gehouden.

In Nederland wordt het bestuur van de organisatie gevormd door de ESS-NL stuurgroep, waarvan de leden worden benoemd door NWO MAGW. Vertegenwoordigd zijn vijf Nederlandse universiteiten, vanuit de disciplines sociologie, politicologie, demografie, ontwikkelingspsychologie en onderzoeksmethodologie. Het SCP en in de toekomst DANS hebben een adviserende stem in het kapittel. De ESS-NL commissie besluit over de voordracht van de nationaal coördinator, de aanbesteding van het veldwerk en de begeleiding van bijzondere projecten.

De blauwdruk van de ESS is neergelegd in het *ESS Protocol and Specifications*, waarin tot in detail de verschillende te nemen stappen worden uiteengezet. Zoals een herhaald survey betaamt, is men bij de specificaties terughoudend in het doorvoeren van wijzigingen: de aanvankelijke blauwdruk wordt zo veel mogelijk gehandhaafd en sommige veranderingen in de data zijn beter te interpreteren vanuit het gezichtspunt dat de regels beter worden nageleefd dan dat de regels

¹ Thomassen is in 2009 in deze hoedanigheid opgevolgd door Peer Scheepers (RU).

veranderd zijn. Dit is bijvoorbeeld de reden waarom in sommige landen (Zwitserland, Frankrijk) de responscijfers tussen rondes omhoog zijn gegaan. Nationale coördinatoren komen tweemaal per jaar bijeen om geïnstrueerd te worden.

Deelname van landen

Een van de belangrijke succesfactoren van de ESS is de grote deelname van landen. Tabel 1 geeft een overzicht van de deelnemende landen in de voorgaande drie rondes en het vooruitzicht op ronde 4 waarvan de gegevens vanaf september 2009 beschikbaar zijn gekomen. De deelname van landen is gestaag gegroeid en dekt heel Europa en zijn randgebieden (Turkije en Israel). Ook kleinere landen als Luxemburg en IJsland hebben op enig moment deelgenomen. Onder de grotere Europese landen is er maar één afhaker: Italië. Dit land heeft (telkens met grote vertraging) wel deelgenomen aan de eerste twee rondes, maar is daarna niet meer vertegenwoordigd geweest en er is ook geen teken dat dat op afzienbare termijn zal veranderen. Van de overige niet-deelnemende Europese landen is Wit-Rusland de grootste.

Steekproeftrekking en weging

De ESS-specificaties vragen om een toevalssteekproef met een zo groot mogelijke statistische efficiëntie. Gezien het feit dat in de ESS-landen geheel verschillende omstandigheden heersen aangaande steekproefkaders, wordt hieraan op verschillende manieren invulling gegeven. Slechts in een beperkt aantal landen bestaat toegang tot een landelijk dekkende personenadministratie waarin een enkelvoudige of getrapte aselechte trekking kan worden gedaan, de gouden standaard van het steekproefonderzoek. In andere landen bestaat slechts een landelijk dekkend adresregister, waaruit enkelvoudig of getrapte aselechte getrokken kan worden. Dat levert echter alleen een aselechte steekproef van huishoudens op. Bij eerste benadering dient dan vervolgens volgens toeval te worden bepaald welk lid van het huishouden de random gekozen respondent dient te zijn. Vanwege logistieke efficiëntie wordt in veel (grotere) landen de steekproeftrekking in twee of drie stappen gedaan (getrapte clustersteekproef), hetgeen weliswaar een aselechte steekproef oplevert, maar deze is statistisch minder efficiënt dan de enkelvoudig aselechte steekproef, indien en voorzover de gekozen clusters relatief homogeen zijn.

Juist omdat er aan een steekproeftrekking zoveel lokale haken en ogen zitten, wordt dit onderdeel van het proces strak gesuperviseerd door het sampling panel van het CCT. Het sampling plan dient zowel voorafgaande aan de dataverzameling als na afloop te worden goedgekeurd door de sampling experts. Een belangrijke door hen gemaakte keuze is de omvang van de bruto steekproef, waarbij vooruit berekend wordt wat de te verwachten respons zal zijn en hoe de efficiëntie van de sample na correctie voor clustereffecten zal uitvallen. Het mikpunt daarbij is om in elk ESS-land een netto teruggewogen steekproefomvang van $N=1500$ te realiseren (heel kleine landen als IJsland mogen met een kleinere steekproef volstaan).

Tabel 1. Participatie in European Social Survey Ronde 1-4

	1	2	3	4	Totaal
01 Austria	2257	2256	2405	a	6918
02 Belgium	1899	1798	1798	1760	7255
03 Bulgaria	-	-	1400	2230	3630
04 Switzerland	2041	2141	1804	1819	7805
05 Cyprus	-	-	995	1215	2210
06 Czech Republic	1360	3026	-	a	4386
07 Germany	2919	2870	2916	2751	11456
08 Denmark	1506	1487	1505	1610	6108
09 Estonia	-	1989	1517	1661	5167
10 Spain	1729	1663	1876	2576	7844
11 Finland	2000	2022	1896	2195	8113
12 France	1503	3612	1986	2073	9174
13 United Kingdom	2052	1898	2394	2352	8696
14 Greece	2566	2406	-	a	4972
15 Hungary	1685	1498	1518	a	4701
16 Ireland	2046	2286	1800	a	6132
17 Israel	2499	-	-	a	2499
18 Iceland	-	675	-	a	675
19 Italy	1211	1529b	-	-	2740
20 Luxembourg	1552	1635	-	a	3187
21 Latvia	-	-	1960b	a	1960
22 Northern Ireland	716b	-	-	-	716
23 the Netherlands	2364	1881	1889	1778a	7912
24 Norway	2036	1760	1750	1549	7095
25 Poland	2110	1716	1721	1619	7166
26 Portugal	1511	2052	2222	2367	8152
27 Romania	-	-	2139b	a	2139
28 Russia	-	-	2437	2512	4949
29 Sweden	1999	1948	1927	1830	7704
30 Slovenia	1519	1442	1476	1286	5723
31 Slovakia	-	1512	1766	1810b	5088
32 Turkey	-	1856	-	a	1856
33 Ukraine	-	2031	2002	a	4033
34 Croatia	-	-	-	a	
35 Lithuania	-	-	-	a	
	43080	50989	47099	36993	178161

- : Geen deelname

a: Gegevens nog niet beschikbaar (november 2009)

b. Gegevens niet opgenomen in internationale databestand

De daartoe te gebruiken correctiefactor is de DEFF (*Design Efficiency*) die aangeeft hoeveel meer eenheden men in de sample moet hebben om equivalent te zijn aan een enkelvoudig aselechte steekproef. Logischerwijs zou men bij analyse de gegevens moeten terugwegen met $1/DEFF$. Tot op heden is het er nog niet van gekomen deze gewichten te integreren met de data – men kan ze vinden in een afzonderlijk document op de ESS-website. Ze worden hier ook gereproduceerd in tabel 3.

Daarnaast zijn de meeste nationale datasets voorzien van een post-stratificatiegewicht. Deze gewichten worden toegevoegd als correctie voor differentiële respons onder groepen waarvan de nationale afspiegeling bekend is (doorgaans leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, regio en opleiding). Deze gewichten zijn met name van belang wanneer men enkelvoudige verdelingen of hun karakteristieken (zoals een gemiddelde of een percentage) tussen landen wil vergelijken. Men hoopt hierbij dat door herweging naar bekende achtergrondkenmerken een betere afspiegeling van de populatie ontstaat. Post-stratificatiegewichten hebben echter doorgaans weinig effect, zodat het eigenlijk een cosmetische kwestie is. Deze gewichten zijn deels opgenomen in de variabele DWEIGHT, maar in een aantal gevallen alleen maar te vinden in de landspecifieke file.

In Nederland wordt de steekproef enkelvoudig aselechte getrokken uit het postafgiftebestand dat beheerd wordt door TNT-dochter Cendris. Doordat dit een huishoudenssteekproef betreft en binnen meerpersoonshuishoudens weer aselechte een lid (van 16 jaar en ouder) getrokken moet worden, is de effectieve sample size geringer dan bij aselechte trekking in één stap. Door het sampling-team is de DEFF van Nederland op basis van voorgaande ervaringen op 1.21 bepaald, hetgeen ertoe leidt dat het netto aantal te interviewen personen op 1850 wordt gesteld. Gezien de te verwachten uitval door ongeschikte adressen (bijvoorbeeld niet bestaande of niet bewoonde woningen) en non-respons, wordt daarbij de bruto steekproef op $N=3250$ genomen.

De steekproef wordt getrokken door de nationale coördinator die de adressen, zoveel mogelijk verrijkt met namen en telefoonnummers, ter beschikking stelt aan de veldwerkorganisatie. Om op deze adressen de juiste respondent uit het huishouden te kiezen is de taak van de interviewer. De steekproeftrekking binnen het huishouden gebeurt in Nederland op basis van een variant van de algemeen gangbare verjaardagmethode. De steekproef wordt daartoe in twaalf blokken verdeeld, elk met een eigen datum (midden van de maand). De opdracht aan de interviewer is de persoon uit het huishouden te interviewen van wie de verjaardag het dichtst bij de aangegeven datum valt. Door deze methode staat de te benaderen persoon als het ware van te voren vast en blijft het ook dezelfde als er na verloop van tijd herbenadering plaatsvindt.

Opbouw van de vragenlijst

De ESS mondelinge vragenlijst is opgebouwd uit zeven compartimenten:

- A. Kern 1: Mediagebruik en sociaal vertrouwen
- B. Kern 2: Politiek gedrag en attitudes
- C. Kern 3: Sociale attitudes
- D: Wisselmodule 1
- E. Wisselmodule 2
- F. Sociale achtergrond
- G. Schriftelijke vragenlijst.

De drie vaste modules

In de drie vaste kernmodulen worden ruim honderd vragen gesteld. Module A bevat tien vragen over mediaconsumptie (met name politieke media-inhoud) en sociaal vertrouwen. Module B bestaat uit veertig vragen en vraagt naar politieke indicatoren: politieke interesse, effectiviteit, vertrouwen in politieke instituties, deelname aan verkiezingen en andere vormen van politieke participatie, partijtrouw, sociaal-politieke oriëntaties. De 36 vragen in module C gaan over subjectief welzijn, sociale uitsluiting, religie, beeld van discriminatie, nationale en etnische identiteit. Aan de gekozen indicatoren herkent men de sterk politicologische interesse van de opstellers. Merk ook op dat de Europese signatuur van de ESS in de gekozen thematiek nauwelijks herkenbaar is: er zijn slechts twee expliciete vragen over Europese eenwording en het Europese parlement. Bij het samenstellen van de vragenlijst is vrijwel steeds uitgegaan van een meetdesign met meerdere indicatoren per onderwerp: de ESS leent zich goed voor data-analyse met behulp van schaal- en indexconstructies. Elk van de betrokken vragen wordt elke ronde herhaald en zij zullen mettertijd een interessante tijdreeks vormen om internationaal vergelijkende studies aan te vullen met een historisch vergelijkend perspectief.

Tabel 2. Wisselmodulen in European Social Survey, Ronde 1-4

	Thema	Betrokken Nederlanders
Round 1	Citizenship, Involvement and Democracy	
	Immigration	
Round 2	Family, Work & Well-Being	
	Opinions on Health & Care Seeking	Kooiker (SCP)
	Economic Morality in Europe: Market Society & Citizenship	
Round 3	Personal & Social Well-being	
	The Organisation of the Life Course in Europe	Liefbroer (NIDI, VU)
Round 4	Experiences and Expressions of Ageism	
	Welfare Attitudes in a Changing Europe	Van Oorschot (UvT)

De wisselmodulen

Twee compartimenten van de vragenlijst zijn gereserveerd voor de wisselmodulen (*rotating modules*) waarvoor een internationaal team van onderzoekers, het Questionnaire Design Team (QDT), telkens vijftig nieuwe vragen kan formuleren. Het redacteurschap van de wisselmodulen wordt op basis van competitie en review toegekend, waarbij de Scientific Advisory Board de uiteindelijke beslissende instantie is. Tabel 2 geeft een overzicht van de modulen die tot nu toe gehouden zijn. Net zoals de ISSP zullen in de toekomst modulen herhaald worden ten behoeve van historisch vergelijkend onderzoek. De cyclus van toekenningen start in het najaar van de even jaren en de toekenning is in maart van het oneven jaar. De voorstellen worden beoordeeld op theoretische relevantie en praktische uitvoerbaarheid, het gaat er in deze fase nog niet om dat er een voldragen vragenlijst voorligt. Het QDT werkt de vragenlijstmodule uit in nauwe samenwerking met het CCT, waarbij er steeds op gelet wordt dat de vraagformulering harmonieert met de formuleringen van de rest van de vragenlijst. De vragenlijst wordt vervolgens steeds in twee landen gepretest.

Nederlandse onderzoekers zijn in het verleden herhaaldelijk succesrijk geweest bij het verwerven van redacteurschappen van de wisselmodulen. Tabel 2 geeft ook daarvan een overzicht.

De module met achtergrondvariabelen

De ESS biedt een rijk inzicht (73 vragen) in de sociale achtergronden van de respondenten, met uitvoerige meting van migratiestatus, godsdienstige en linguïstische achtergrond, opleiding, arbeidsmarktparticipatie, beroep, huishoudinkomen, opleidingen en beroep van ouders, burgerlijke staat en huishoudsamenstelling. Bij al deze kenmerken is sterke internationale harmonisatie doorgevoerd. Zo zijn de beroepen van respondenten en hun partners gecodeerd in de International Standard Classification of Occupations (ISCO), alle opleidingen in de International Standard Classification of Education (ISCED), herkomstlanden en gesproken talen volgens ISO-normalisaties. De te gebruiken codingframes staan ter beschikking op de ESS-website (www.europeansocialsurvey.org).

Hoe uitvoerig de ESS ook is, er ontbreken gegevens over de sociale structuur die voor geïnteresseerde onderzoekers van belang zijn. Het meest opvallend is het ontbreken van het persoonlijk inkomen, terwijl de meting van huishoudinkomen (via een enkele toonkaart) voor veel van deze onderzoekers een te ruwe vorm zal hebben. Bij de beroepen van ouders, een zeer waardevolle bron voor sociale mobiliteitsonderzoekers, doet zich de merkwaardige omstandigheid voor dat deze beroepen wel uitgevraagd, maar niet gecodeerd zijn. Ergens in de beginfase van het project is namelijk bedacht dat dit een belangrijke kostenbesparing zou zijn. Verder is de ESS in het geheel niet op levensgeschiedenis en loopbaan georiënteerd. Er is geen eerste beroep, geen arbeidservaring en de beroepen van ouders (en die van de partner) zijn slechts uitgevraagd op een bepaald vast moment in de levensloop van de respondent.

Problematischer dan de aard van de beschikbare informatie is evenwel nog de schade die wordt aangebracht door de pre-harmonisatie-strategie. Zeer direct zichtbaar is deze bij de meting van het huishoudinkomen (HINCTNT) in ronde 1-3 waarvoor in alle landen dezelfde toonkaart is gebruikt, hetgeen de voorspelbare consequentie heeft dat in sommige (minder welvarende) landen er maar twee tot drie inkomensklassen gevuld zijn, terwijl in andere landen er een gelijkmatige spreiding is over tien of meer klassen. Ietwat subtieler doet dit probleem zich voor bij de meting van de opleiding, waarbij een grove versie van de ISCED als harmonisatiebasis is gebruikt. Dit leidt ertoe dat in sommige landen meer dan 70% van alle ondervraagden in dezelfde opleidingscategorie terecht komt. Wat betreft opleiding van de respondent is de gelukkige omstandigheid dat in veel landen ook gebruik is gemaakt van een nationaal specifiek format en dat deze gegevens ook in het hoofdbestand zijn opgenomen. Schneider (2008) heeft met behulp daarvan een aantal verwoestende analyses gepubliceerd, die laten zien dat door de toegepaste harmonisatie in de standaardvariabele EDULVL een grote hoeveelheid informatie verloren gaat – een verlies dat ook nog eens dramatisch varieert tussen landen. Waar bij de respondent in een aantal landen nog reparatie mogelijk is via de landspecifieke variabelen, is dat wat betreft partner, vader en moeder helaas niet het geval: hier zijn geen landspecifieke variabelen opgenomen (en in een groot aantal landen ook niet uitgevraagd).

Schriftelijke vragenlijst

De schriftelijke vragenlijst bevat twee vaste onderdelen. Eerst komt de Schwartzwaardenschaal, die voor mannen en vrouwen afzonderlijk projectief vraagt zich te identificeren met de centrale maatschappelijke waarden die zijn gehypothetiseerd door de Israëliische socioloog Shalom Schwartz (1992). Daarna volgen in een *split-ballot design* herhalingen van een aantal vragen uit de hoofdvragenlijst die gebruikt kunnen worden om validiteit en betrouwbaarheid vast te stellen volgens de *Multi-trait Multi-Method* (MTMM) methodologie (Saris & Gallhofer, 2007).

In de schriftelijke vragenlijst is het landen toegestaan eigen (landspecifieke) vragen te stellen – van deze mogelijkheid wordt overigens maar spaarzaam gebruikgemaakt. Hierin zijn in Nederland in ronde 3 en 4 bijvoorbeeld nadere vragen gesteld over het eerste beroep en het (laatste) beroep van de moeder en in ronde 4 is ook geïnformeerd naar het persoonlijk inkomen.

Vertaling

De ESS heeft een nieuwe procedure ontwikkeld voor het maken van vertalingen in nationale talen. Deze wordt aangeduid als de TRAPD-procedure (*Translation, Review, Adjudication, Pre-testing and Documentation*). Deze procedure begint bij het maken van twee onafhankelijke vertalingen, waarover door een derde persoon (de ‘adjudicator’) wordt gearbitreerd, terwijl diens werk door een vierde (‘reviewer’) wordt beoordeeld. Alle stappen in de vertalingen dienen verslag te krijgen in

een vertaalprotocol, waarbij links elk Engelstalig detail staat en rechts het landspecifieke equivalent wordt ingevoerd. De protocols van alle vertaalstappen worden opgestuurd naar het CCT.

Wanneer meerdere landen een taal delen, dienen zij zoveel mogelijk tot overeenstemming te komen over de vertaling. Voor Nederland geldt dat we onze eigen vertaling in overeenstemming moeten brengen met die van de Vlamingen (de Vlamingen staan voor een ingewikkelder taak, die moeten ook met de Walen overleggen en die zitten weer aan tafel met Fransen en Franstalige Zwitsers).

De procedure lijkt omslachtig en tijdrovend, maar zij is verrassend effectief. Met name het beginsel om twee onafhankelijke vertalers te gebruiken waarbij deze vertalingen beoordeeld worden zonder dat de vertalers zelf daarbij betrokken zijn, blijkt een goede manier om veel fouten en interpretatieproblemen op te sporen. In de Nederlands-Vlaamse situatie voeren we dit scenario in feite tweemaal onafhankelijk van elkaar uit. De ervaring daarbij leert dat het vrij weinig moeite kost om tussen Vlaanderen en Nederland tot overeenstemming te komen. Terwijl vrijwel elke zin in het begin verschillend vertaald wordt en daarin de landstalen vaak doorklinken, is een *compromis/vergelijk* toch *gauw/dra* gevonden.

Training en monitoring van interviewers

In Nederland wordt de training van interviewers voorbereid in een aantal regionaal gespreide interviewerinstructies van een halve dag, waarin de interviewers vertrouwd worden gemaakt met de gang van zaken rond de ESS. De interviewers dienen ter voorbereiding en training een proefinterview af te nemen en daarvan de gegevens in te zenden. In de interviewerinstructies ligt de nadruk op de centraal aangegeven specificaties voor respondentbenadering en de logistieke gang van zaken. Daarnaast worden de interviewers ingeleid in de details van het monitoringstelsel. Onderdelen van monitoring van de interviewers zijn:

- De introductiebrief en de door de respondent gekozen tegemoetkoming worden niet door de interviewer, maar door de dataverzamelaar toegezonden.
- Respondenten vullen na afloop van het CAPI-vraaggesprek een schriftelijke vragenlijst in, waarin een aantal vragen uit het CAPI-gesprek wordt herhaald. Ook is een aantal open vragen opgenomen die het mogelijk maken het handschrift te bekijken.
- De interviewers dienen over hun contacten en contactpogingen een uitvoerig responsformulier bij te houden. De betrokken data dienen gearcheveerd te worden in de gewone dataset en worden op centraal niveau geanalyseerd om inconsistenties op het spoor te komen.
- Alle respondenten krijgen enige tijd na het vraaggesprek een korte schriftelijke vragenlijst toegestuurd, waarin gevraagd wordt hoe het bezoek van de interviewer verlopen is.

In 2006 en 2008 is daarnaast op bescheiden schaal gebruikgemaakt van handlanger-respondenten – aan de aselecte steefproef zijn adressen van vertrouwelingen

toegevoegd die van hun zijde direct aan de nationaal coördinator rapporteren over hun ervaringen. Monitoring van interviewers is een notoir probleem bij face-to-face enquête-onderzoek. De verleiding voor interviewers om geheel of gedeeltelijk een interview te verzinnen is groot. De monitoring rondom ESS sluit nagenoeg uit dat een interview geheel verzonnen is. *Armchair interviewing* is onder de handlanger-respondenten nog nooit voorgekomen. Uit hun ervaringen treden echter wel allerhande andere problemen aan het licht over de uitvoering van de procedures. Relatief veel daarvan hebben te maken met een incorrecte keuze van de respondent binnen het huishouden.

Het vraaggesprek

De gang van zaken in het vraaggesprek is tot in hoge mate geprotocolleerd door de ESS-specificaties. Internationaal is daarbij zowel een CAPI (*computer-assisted personal interview*) als een door de interviewer in te vullen vragenlijst toegestaan. In de meeste landen, waaronder Nederland, wordt echter uitsluitend van CAPI gebruikgemaakt. De gang van zaken in het vraaggesprek zelf wordt in hoge mate gestructureerd door het gebruik van een uitvoerig toonkaartenboek waarbij de respondent verzocht wordt telkens het antwoord te kiezen op basis van voorgeformuleerde categorieën.

Het responsproces

Een van de uitgesproken doelstellingen van het ESS-project was en is een einde te maken aan de voortdurende afkalving van deelname aan surveys die zich in Nederland, maar ook elders heeft voorgedaan. De doelstelling is neergelegd in een streefcijfer van 70% respons. Voorafgaand aan de ESS waren responscijfers in Nederlandse surveys afgezakt naar tussen 40% en 50%, met uitschieters naar onderen. Dat het anders kan, ook in ons land, liet het Sociaal en Cultureel Planbureau zien bij het *Aanvullend Voorzieningsgebruik Onderzoek 1995* (Stoop 2005), waarin 70% respons werd gerealiseerd dankzij de inzet van *conversion strategies*, die erop neerkomen dat de respondent meerdere malen en met grote vasthoudendheid wordt bezocht, ook als deze eenmaal geweigerd heeft om deel te nemen. Deze vormen van respondentbenadering zijn door het toedoen van CCT-lid Ineke Stoop tot het vaste arsenaal van de ESS gaan behoren. Belangrijke elementen daarbij zijn:

- Uitsluitend persoonlijke (face-to-face) benadering. Alleen na een herhaald persoonlijk bezoek is het de interviewers toegestaan om telefonisch contact te zoeken.
- Herbenadering bij ‘zachte’ weigering. Indien het initiële bezoek met een weigering afloopt en er toch nog aanknopingspunten voor contact overblijven, wordt het betrokken huishouden later herbenaderd, zo veel mogelijk door een andere interviewer. Opnieuw vindt deze benadering persoonlijk plaats.
- Een zeer ruime veldwerkperiode. Dit geeft de mogelijkheid het aantal *non-contacts* te verminderen, maar ook om de drie of zelfs vier rondes herbenadering te doen.

- Beloningen voor de respondent. Initieel wordt aan alle respondenten een tegemoetkoming (waarde vijf euro) in het vooruitzicht gesteld, bij herbenadering kunnen de interviewers aanzienlijk meer beloven (tot 25 euro) en ook middelen inzetten om de respondent via een extra cadeautje over te halen.

Deze intensieve vorm van benadering is een belangrijke kostenfactor en draagt er ook aan bij dat het veldwerk betrekkelijk lang duurt (in Nederland in ronde 4 bijna 9 maanden). De resultaten waren aanvankelijk echter spectaculair goed: in ronde 1 werd het streefgetal van 70% respons bijna gehaald en Nederland hoorde daarmee tot de beste leerlingen in de ESS-klas (zie tabel 3). De respons van de ESS in Nederland is echter dramatisch gedaald over de afgelopen zes jaar: 65% in ronde 2, 59% in ronde 3 en 50% in ronde 4.

Over de oorzaken van deze dramatische daling in Nederland tasten we eigenlijk in het duister: de organisatie van het veldwerk is in de jaren nauwelijks veranderd. Een mogelijk verklarende factor zou kunnen zijn de achteruitgang van het samplingframe, het Cendris-adresbestand. Dit is weliswaar up-to-date gebleven wat betreft adressen, maar de aan de adressen gekoppelde informatie aangaande naam (en telefoonnummer) van huishoudens is sterk in kwaliteit verminderd. Zo was in 2006 nog 75% van de adressen voorzien van naam en 60% van een telefoonnummer, in 2008 was dit nog maar 63%, respectievelijk 35%. Het laat zich voorstellen dat de wel aanwezige informatie in toenemende mate niet klopt (verkeerde naam). Uit de responsanalyses komt inderdaad een effect van de aanwezigheid van namen en telefoonnummers naar voren: huishoudens die niet in het telefoonboek staan zijn inderdaad minder geneigd aan surveys mee te doen. Multivariate analyses laten evenwel zien dat deze verschillen niet groot genoeg zijn om de trend van 70% naar 50% te verklaren. Niettemin heeft de ESS-NL-commissie besloten om in de volgende ronde een experiment te doen met een uit de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA) getrokken steekproef. De GBA lijkt als steekproefkader beter geschikt, omdat ze direct naar personen leidt (en dan ook correctie voor statistische inefficiëntie niet meer nodig is), maar aan het trekken van een GBA-steekproef is een veelheid van procedurele en mogelijk financiële complicaties verbonden, zodat nog moet worden afgewacht wat het resultaat zal zijn.

Overigens is de vraag interessant of het wel zoveel uitmaakt of een survey een hoge of lage respons heeft. Uit de onderzoeksliteratuur blijkt dat het *responspercentage* maar een betrekkelijk geringe invloed heeft op uitkomsten, veel belangrijker is het *responsmechanisme*. De vier ronden geven geen dramatische wijzigingen in de samenstelling van de respondentengroep te zien. Zo geeft vergelijking van de opleidingsverdeling van de respondenten over de vier ronden een indrukwekkende stabiliteit te zien. Tabel 4 geeft deze verdelingen weer. Weliswaar is het verschil tussen de ronden statistisch significant, maar nadere analyse laat zien dat deze verschillen geheel verdwijnen als we het geboortjaar van de respondenten constant houden. Met andere woorden, ook al namen in ronde 4 aanzienlijk minder mensen deel dan in ronde 1, van een trend naar selectiviteit in deze belangrijke

Tabel 3. Respons in European Social Survey Ronde 1-4

	Respons				DEFF		
	1	2	3	4	1	2	3
01 Austria	60,4%	62,4%	64,0%	a	2,01	1,84	1,59
02 Belgium	59,2%	61,2%	61,0%	58,9%	1,22	1,19	1,30
03 Bulgaria	-	-	64,8%	75,0%	-	-	Na
04 Switzerland	33,5%	48,6%	51,5%	49,9%	1,54	1,53	1,21
05 Cyprus	-	-	67,3%	78,7%	-	-	Na
06 Czech Republic	43,3%	55,3%	-	a	1,61	3,91	-
07 Germany	55,7%	51,0%	54,5%	48,0%	2,26	2,23	2,43
08 Denmark	67,6%	64,2%	50,8%	53,9%	1,00	1,00	1,00
09 Estonia	-	79,1%	65,0%	57,4%	-	1,06	1,00
10 Spain	53,2%	54,9%	65,9%	66,8%	1,95	1,41	1,18
11 Finland	73,2%	70,7%	64,4%	68,4%	1,00	1,00	1,00
12 France	43,1%	43,6%	46,0%	49,4%	1,65	1,62	1,45
13 United Kingdom	55,5%	60,6%	54,6%	54,5%	1,69	1,69	1,73
14 Greece	80,0%	78,8%	-	a	2,00	1,64	-
15 Hungary	69,9%	65,9%	66,1%	a	1,36	5,21	1,77
16 Ireland	64,5%	62,5%	56,8%	a	2,01	2,44	1,67
17 Israel	71,0%	-	-	a	Na	-	-
18 Iceland	-	51,3%	-	a	-	Na	-
19 Italy	43,7%	59,3%	-	-	Na	Na	-
20 Luxembourg	43,9%	50,0%	-	a	1,26	1,15	-
21 Latvia	-	-	71,2%	a	-	-	Na
22 Northern Ireland	b	-	-	-	-	-	-
23 Netherlands	67,9%	64,3%	59,8%	50%a	1,19	1,20	1,21
24 Norway	65,0%	66,2%	65,5%	60,4%	1,61	1,00	1,00
25 Poland	73,2%	73,7%	70,2%	71,2%	1,87	1,59	1,17
26 Portugal	68,8%	71,2%	72,8%	75,7%	2,88	2,61	2,23
27 Romania	-	-	71,8%	a	-	-	Na
28 Russia	-	-	69,5%	67,9%	-	-	Na
29 Sweden	69,5%	65,4%	65,9%	62,2%	1,00	1,00	1,00
30 Slovenia	70,5%	70,2%	65,1%	59,1%	1,33	1,39	1,38
31 Slovakia	-	72,7%	73,2%	72,6%	-	1,00	1,00
32 Turkey	-	50,7%	-	a	-	Na	-
33 Ukraine	-	66,6%	66,4%	a	-	3,38	3,08

-: Geen deelname

a: Gegevens nog niet beschikbaar (november 2009)

b. Gegevens niet opgenomen in internationale databestand

Na: DEFF niet beschikbaar

Tabel 4. Opleidingsverdeling (%) ESS-NL Ronde 1-4

	Ronde 1	Ronde 2	Ronde 3	Ronde 4
01. Niet voltooid lager onderwijs	0,8%	1,2%	1,4	0,5%
02 Lager onderwijs, basisschool, lager speciaal onderwijs	9,9%	12,0%	10,3	9,7%
03. Lager beroepsonderwijs, lagere technische school, nijverheidsonderwijs, huishoudschool, VMBO basisberoepsgerichte of kaderberoepsgerichte leerweg	18,5%	16,5%	15,1%	14,5%
04. MULO, ULO, MAVO, VMBO theoretische of gemengde leerweg	13,6%	14,0%	11,9%	12,9%
05. Kort MBO (KMBO)	1,7%	1,1%	3,4%	1,7%
06. Middelbaar Beroepsonderwijs (MBO), Beroepsopleidende leerweg (BOL), Beroepsbegeleidende leerweg (BBL)	17,4%	15,5%	16,8%	17,1%
07. MBO-plus voor toegang tot het HBO, korte HBO-opleiding (korter dan 2 jaar)	6,0%	5,9%	7,1%	5,3%
08. MMS, HAVO, VHBO	4,3%	4,6%	5,2%	7,4%
09. HBS, VWO, gymnasium, atheneum	4,5%	4,5%	3,9%	4,1%
10. Hoger beroepsonderwijs, kweekschool, conservatorium, MO-akten, nieuwe stijl hoge scholen	16,0%	16,7%	15,6%	16,9%
11. Wetenschappelijk onderwijs, universiteit, technische/economische hogeschool oude stijl	6,0%	6,4%	7,7%	7,5%
12. Postdoctorale opleiding (leraren- en beroepsopleidingen zoals medici, apotheker)	1,0%	1,0%	1,1%	1,6%
13. Aio/oio of andere promotie-opleiding tot graad van doctor	0,4%	0,5%	0,3%	0,7%
N (100%) =	2363	1877	1888	1777

achtergrondvariabele is niets te merken. Een andere keiharde indicator voor representativiteit is het percentage stemmers bij de vorige verkiezingen. Zoals bij de meeste surveys wordt dit aantal door de ESS enigszins overschat: 86%, 81%, 84% en 85%. Van enige trend lijkt ook hierin echter geen sprake.

Disseminatie van de gegevens

De ESS-gegevens worden verzameld ten behoeve van alle mogelijke onderzoekers en de data worden gratis en zonder enige belemmering ter beschikking gesteld aan een ieder die zich met een e-mailadres heeft aangemeld. De data worden beheerd door het NSD data-archief in Bergen, Noorwegen, die daarvoor een uitvoerige en heldere website heeft ingericht: ess.nsd.uib.no. De data worden beschikbaar gesteld per land en per ronde voor alle landen gezamenlijk, en ten slotte ook geaccumuleerd over alle landen en ronden, voorzover het herhaald gemeten variabelen

betreft. Het gemakkelijkst werkt men echter met een cross-nationale datafile per ronde.

Van de data verschijnen periodiek nieuwe versies, waarin bijvoorbeeld laat ge-deponeerde data en verbeterde versies van variabelen zijn opgenomen. Het is daarom steeds belangrijk om in de gaten te houden of er een nieuwe editie verschenen is. De website geeft een duidelijke toelichting wat de veranderingen tussen de edities zijn. Ook zijn in de bestanden de variabelen helder gedocumenteerd en – als men eenmaal aan de toegepaste conventies gewend is – eenduidig naamgegeven via een acroniem, waarin verwerkt is of een variabele afwijkt van een eerdere versie. Zo geeft de variabele EDLVNLa aan dat het opleidingsniveau in Nederland (landspecifiek gemeten) anders gedefinieerd is dan de vorige keer. De wijzigingen worden ook toegelicht in een kort document op de website. De wijzigingen betreffen onevenredig vaak de achtergrondvariabelen, hetgeen wel aanduidt dat er met name op dit gebied ruimte voor verbetering is.

Gebruik van de gegevens

Hoewel het ophalen en het gebruik van de ESS-data in beginsel zeer eenvoudig en effectief is, blijken hier in de praktijk toch nog vaak problemen op te treden. Deze ontstaan met name door de aanwezigheid van landspecifieke data die (anders dan de landspecifieke informatie over opleiding, regio en partijkeuze in het hoofdbestand) in landspecifieke bestanden per ronde verzameld zijn. Het betreft hier ca. honderd datafiles (alle landen in alle vier ronden), waarvan je de inhoud niet kunt kennen voordat je erin gekeken hebt. Als je ook nog geïnteresseerd bent in beroepen van ouders (en dat is de schrijver van dit stuk) komen daar nog eens bijna net zoveel bestanden bij die de betreffende strings bevatten. De informatie in de landspecifieke files is niet alleen slecht gedocumenteerd, maar ook nog eens nauwelijks geharmoniseerd: hier kunnen de namen van dezelfde of soortgelijke variabelen wel tussen ronden en landen verschillen, hetgeen wel wat puzzelwerk oplevert. De landspecifieke files zijn niettemin belangrijk voor alle gebruikers van de ESS doordat variabelen in het landspecifieke bestand terecht kunnen komen omdat ze niet helemaal voldoen aan de ESS-standaard. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de Britse en Franse opleidingsvariabelen in ronde 2 en de Oostenrijkse in ronde 1: deze bestaan wel en zijn ook wel ongeveer in lijn met de ESS-standaard, maar niet voldoende om het officiële keurmerk te krijgen. Het gevolg is dat deze data in zeer veel ESS-analyses ontbreken. Hetzelfde geldt voor de variabele voor huishoudinkomen HINCTNT: een aantal landen is hier afgeweken van de voorschriften omdat ze wel aan zagen komen dat deze tot niets zouden leiden. In deze gevallen treft men betere inkomensvariabelen in het landspecifieke bestand.

Een echte aanrader aan alle ESS-gebruikers (ook de beginner) is daarom alle landspecifieke files tegelijk te downloaden tezamen met de hoofdfiles en deze bestanden vervolgens allemaal te matchen. In zo'n verzamelbestand is het gemakkelijker zoeken dan in de documentatie. Wel moet je ook dan altijd in de gaten

houden of er misschien een nieuwe editie van een en ander verschenen is en het hele proces vervolgens herhalen. Het gebruiksklaar maken van de gegevens is daarmee toch nog een tijdrovende klus geworden – indien men ook de ouderlijke beroepen wil ophalen en bewerkbaar wil maken, dient men meerdere dagen uit te trekken!

Ook indien men alleen maar in internationale standaardvariabelen geïnteresseerd is, blijft het geboden steeds goed te checken of deze wel op dezelfde manier gemeten zijn. **Crosstabs hinctnt edulvl by cntry** biedt snel een verrassend inzicht in wat er zoal mis kan gaan in een internationaal survey van hoge kwaliteit!

Overige ESS-activiteiten

ESS biedt ook een reeks van flankerende activiteiten die allemaal worden toegelicht op de ESS-website. Zo zijn de gegevens ook online analyseerbaar ten behoeve van de incidentele en statistisch ongetrainde gebruiker. Om competent gebruik te bevorderen, houdt ESS een serie trainingsworkshops (ESStrain) waar onderzoekers zich kunnen bekwamen in de *ins* en *outs* van het bestand en van Europees vergelijkend onderzoek in het algemeen. De resultaten van de *event-recording* zijn sinds kort ook in te zien op de site. Zeer waardevol is dat op de ESS-website zoveel mogelijk bijgehouden wordt in welke publicaties gebruik wordt gemaakt van ESS-gegevens. Een van de oudste daarin opgenomen Engelstalige tijdschriftartikelen is van twee Nederlanders (Halman & Luijkx, 2006). Elke ESS-gebruiker in Nederland wordt vriendelijk, maar dringend verzocht hun goede voorbeeld te volgen.

Referenties

- Halman, L. & R. Luijkx (2006). Social capital in contemporary Europe: evidence from the European Social Survey. *Portuguese Journal of Social Sciences* (5,1), 65-90.
- Saris, W.E. & I.N. Gallhofer (2007). *Design, Evaluation, and Analysis of Questionnaires for Survey Research*. New York: Wiley.
- Schneider, Silke L. (ed.) (2008). *The International Standard Classification of Education (ISCED-97). An Evaluation of Content and Criterion Validity for 15 European Countries*. Mannheim: MZES.
- Schwartz, Shalom S. (1992). Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 25), 1-65.
- Stoop, I.A.L. (2005). *The Hunt for the Last Respondent: Non-response in Sample Surveys*. The Hague: Social and Cultural Planning Office.